

Тетяна Трофименко

МОРАЛЬНІ ВИМІРИ ПАСІЙНИХ ПРОПОВІДЕЙ о. ЙОАНИКІЯ ГАЛЯТОВСЬКОГО

Предметом нашого дослідження стануть дві проповіді на страсті Христові о. Йоаникія Галятовського зі збірки *«Ключ розуміння»* (перше видання 1659 р.), що об'єднують надзвичайно важливі для християнського віровчення та богословської думки кінця XVI – XVII ст. теми – хресні страждання Спасителя та їх значення для особистого спасіння кожного християнина.

Українська барокова проповідь, спираючись на святоотецьку спадщину, в котрій пасійна тематика використовувалась переважно як аргумент у полеміці проти ересей, активно зверталася до проблеми значення відкупительної жертви Христа у справі морального вдосконалення вірних. Моральна проблематика, присутня в усіх без винятку барокових творах, у пасійних проповідях виявляється в особливий спосіб, з огляду на центральну для християнського світосприйняття ідею «наслідування Христа» (*imitatio Christi*), догмату Відкуплення та вчення про подолання смерті Спасителем, що відкриває для вірних перспективу життя вічного. У гомілетичі о. Галятовського засадничість цих ідей відбивається, скажімо, в тому, що, подаючи наприкінці *«Науки, або способу зложеня казаня»* стандартну класифікацію джерел походження доводів і аргументів у казанні, він ілюструє їх топосами (у Галятовського «концептами»: «...Бо тут з кожного слова можеш собі широкую матерію до казаня взяти» [арк. 252]¹), що мають своїм джерелом пасійну історію.

Так, умова «ХТО» ілюструється визначенням «Христос, Кроль над кролями», «ЩО ЧИНИЛ?» – «терпѣл муки и смерть...», «НА ЯКОМ МѢСЦУ?» – «в Єрусалимѣ столечном мѣстѣ жидовском», «З КИМ?» – «терпѣла з Христом и Пресвятая Дѣва», «ДЛЯ ЧОГО?» – «для збавеня нашего...», «ЯКИМ СПОСОБОМ?» – «окрутне Христа жида мучили», «КОТРОГО ЧАСУ?» – «о шестой годинѣ» [арк. 252 зв.].

¹ Далі цит. за: Галятовский И. *Ключ разумения*. К.: Типография Печерской лавры, 1666. [1], 253 л. Конволют. У одній палітурці: Галятовский И. *Казанья, приданыи до книги «Ключ разумения»*. К., 1660.

Слід сказати й про емоційну насиченість та великі можливості для художнього зображення, які відкривали перед митцем Бароко пасійні події — не даремно вони ставали підґрунтям для виникнення численних творів різних видів мистецтва. Для практикуючого проповідника о. Йоаникій Галятовський у «*Науці...*» радить робити своєрідний «анонс» проповіді, що матиме місце наступного разу. Зокрема щодо пасійних проповідей він радить, скінчивши казання (Квітної неділі), звернутись до присутніх: «Православнии христіане, прошу и напоминаю васъ, жебы есте были набожныи, де церкви ходили, Богу ся молили, бо сего тыждня будете Страшный Судъ!» [арк. 245]. Наступна нарація на страсті Христові мусить, за задумом автора, проводити паралелі між Страшним Судом, що відбудеться в останній день, і судом у Пилата, а прикладами, що ампліфікують розповідь, мали би бути старозавітні фігури Йосифа, Даниїла та інших несправедливо засуджених біблійних персонажів.

Уже ці вказівки переконують у надзвичайному різноманітті топосів, котрими бароковий казнодія міг наповнити матерію казання, застосовуючи, звісна річ, принципи тлумачення «чворакого сенсу», котрий міститься у Святому Письмі. Біблія в казаннях о. Галятовського є основним джерелом образності, однак слід зауважити, що, на відміну від інших пасійних проповідей, подибуємо тут менше євангельських цитат, котрі би прямо переповідали події Христових страждань, натомість текст щедро пересипаний уривками із псалмів та апостольських послань. Крім того, о. Галятовський вдається і до прикладів зі світської чи церковної історії, проте не всі вони мають повчальний характер, скоріше ілюструючи якусь потрібну казнодії тезу.

Перше казання на страсті Христові будується за допомогою використання характерного для цього типу проповіді прийому переліку частин цілого (голова—руки—ноги—бік—ціле Христове тіло) та способу і знарядь дії (власне, головна мета проповіді — показати, «якіи муки задавано Христови» [арк. 68 зв.]). Таким чином, структура проповіді традиційно полягає в нагромадженні цитат та топосів довкола одного стрижневого слова.

Зважаючи на закономірне загострення антиюдейської спрямованості, авторові доводиться повсякчас повертатися до думки про те, що велика провина і невдячність юдеїв, котрі на всі Христові добродійства відповіли страшними муками і смертю, у моральному плані є провинкою всього людства, ураженого першородним гріхом.

Так, розмірковуючи над спасительним сенсом такого знаряддя муки, як терновий вінець, о. Галятовський проводить паралелі між покаранням праотців і своєрідною «помстою» людства Божому Синові: «Гды згрѣшили першый чловѣкъ в рай, обѣцал его Богъ

карат терніємъ... Отож тепер ... чловѣкъ Христа Бога свого вѣнцемъ терновымъ коронуєт» [арк. 69].

Стрижнєве слово «лице» стає відправним для моральних сентенцій на тему людської невдячності: «Зрадливии суть людє на свѣтѣ, бо просили Христа, жебы показал имъ лице Свое» і в той же час «бют Єго по лицу за тоє, же Он показал имъ лице Свое» [арк. 70 зв.].

Пробитий копієм бік Христа асоціюється з образом каменю («Відчинив був Він скелю й линула вода» (Пс.104:41) та «Камінь, що його будівничі відкинули, той наріжним став каменем» (Пс.117:22)). Окрім біблійних цитат, автор використовує для ілюстрації й світські оповідання. Біля міста Дамаска сарацин вистрілив в образ святого Феодора з лука, й образ закровоточив. «И Христос есть образ Отца Своего...» — пише о. Йоаникій. Отож тепер той образ пробито копієм, «з котрого кров и вода выплывала» [арк. 71]. Ще однією історичною ілюстрацією є випадок із легенди про Александра Македонського: коли один із його вояків різав хліб, з нього потекла вода, що в тому контексті знаменувало перемогу війська Александра над Тиром. В аналогічному сенсі хліб — це тіло Христове, вражене в бік копієм.

Пробиті Христові руки, якими Він створив людину, вивів ізраїльський народ із Єгипту, розбив його nepřителів, тепер простерті на хресті на знак благословення усьому світові і притягнення людей до Себе на небо [арк. 72]. Подібно Христові ноги, якими Він ходив по морю, вітру і хмарах, являючи Свою силу і всемогутність, тепер прибиті до хреста людиною, для котрої Господь створив світ. Таку невдячність виявляє людина замість того, щоб вклонятися Спасителеві до ніг [арк. 73].

Ціле Христове тіло, без жалю збите, описано в ключі середньовічних та барокових пасій, з характерним перебільшенням страждань Спасителя, чого не бачимо в Святому Письмі. Звертаючись до історичних аналогій, о. Галятовський розповідає про те, що коли «Брутусъ Кассіуш и иншіє сенаторови» забили «Юлѣуша, цесаря Римскаго», на його тілі буцімто було двадцять три рани. Натомість «жидове», мордуючи Христа, завдали Йому п'ять тисяч чотирьох і сімдесят п'ять ран. Жажливість ситуації підкреслюється нагромадженням риторичних запитань, що інтерпретують біблійні місця про затемнення сонця, землетрус та ін.: «Якъ не маєт шарпатися завѣса церковная, гды пошарпано коштывную завѣсу, тѣло Христово, за которою завѣсою не могли жиды видѣти Бозства Христоваго» [арк. 73].

Поширений у пасійній літературі мотив «уписування», «малювання» страждань Христових реалізується в проповіді о. Галятовського через старозавітний прообраз, яким виступає фрагмент книги

пророка Єзекиїла: «А ти, сину людський, візьми собі цеглину, і поклади її перед собою, і накреслиш на ній місто Єрусалим» (Єз. 4:1). Цеглою, розмірковує проповідник, називається «кождый чловѣкъ, бо з глины есть учиненый» [арк. 74]. З іншого боку, такою цеглою, на котрій людина має написати всі епізоди страстей Христових, є пам'ять, котра й виступає механізмом долучення християнина до спасіння: «Если на той цеглѣ, на памяти своей, рисуемо Іерусалимъ земный и будемо припоминати, якъ там Христа мучили, прийметь насъ Христос за тоє до Єрусалиму небесного, которого дай намъ всѣм, Христе Боже, достигнути» [арк. 74 зв.].

Образ земного Єрусалима стає підґрунтям і для побудови другого казання на страсті Христові: саме місто стає реальним топом для виповнення всіх страждань Спасителя, котрі традиційно подаються на початку нарації у свого роду «стаційному» варіанті, коли казnodія просто повторює біблійні епізоди. Друга частина нарації використовує популярний прийом переліку «причин», через які Спаситель «великій боль в муках Своихъ маєть» [арк. 74 зв.]. Відповідно першою причиною того, що «Христос великій боль в муках Своихъ маєть», є те, що Він, хоча й є «старшим», терпить від «меншого» [арк. 74 зв.]. Це суперечить Господнім заповідям шанувати батька й матір та апостольським настановам: «Слухайтесь ваших наставників та коріться їм!» (Євр. 13:17) чи: «Раби, слушайтеся тілесних панів зо страхом і тремтінням у простоті серця вашого, як Христа!» (Еф. 6:5).

«Що жъ есть чловѣкъ противъ Бога? Тоє, що муха противъ орла, бровка против лва, робакъ против слоня — такъ Богъ чловѣка, гды схочет, заразъ з свѣта згладит» [арк. 76 зв.], — розмірковує автор. Так само, як покарав Бог повсталих Корея, Авірона й Датана, Авессалома, який виступив проти свого батька Давида, хлопців, котрі сміялись з пророка Єлисея, Христос міг би покарати Своїх мучителів, однак велич Його страждань полягає в тому, що Він не просить в Отця помсти та страшних покарань для юдеїв, натомість прощає. Моральна проповідь всепрощення, очевидно, є стрижневою для цього фрагменту казання: «Для того то Христос чинит, жебы смо и мы перебачали людемъ кривды и уrazy свои, которые от них маємо» [арк. 77].

Друга причина страждань Христа полягає в тому, що саме єврейський народ, покликаний стати обраним, відкинув Його: «Гды кто кого кормить, поѣтъ, одѣваєтъ, учитъ, ...а потымъ от него за тоє отнесетъ зневагу, правда, же то есть боль великий?» — звертається о. Галятовський до слухача. На противагу описаній ситуації, він наводить позабіблійні приклади «вдячності», зокрема історію Савви Пустельника, котрий вилікував лева, якому «была

влѣзла трѣска в ногу и великій боль чинила...» [арк. 78]. За це добродійство лев служив святому Савві аж до смерті його, «носили дрова и воду... и все чинилъ, що єму казано» [арк. 78].

Третя причина — те, що Христос постраждав невинно, подібно до того, як Каїн убив невинного Авеля [арк. 78 зв.]. Четверта причина — те, що Він терпить за гріхи всіх людей, котрі були від початку і будуть до скінчення світу. Отець Галятовський наводить порівняння зі сферою чинного законодавства: «Вѣдаете ласки ваши, гды кто попелнит еденъ грѣхъ, наприкладъ, вшетеченство, карают его за тоє дуже и мучат. Кто зась попелнит два грѣхи, наприкладъ, вшетеченство и забойство, того еще барзѣй карают и мучат» [арк. 79]. Набагато більшу муку терпить Христос, адже Він страждає за всі скоєні людством гріхи. Власне, то ми, наголошує проповідник, мали би терпіти за гріхи наші і вічною смертю умирати, однак, як говорить апостол Петро, «Він тілом Своім Сам підніс гріхи наші на дерево, щоб ми вмерли для гріхів та для праведности жили; Його ранами ви вздоровилися» (1Петр. 2:24).

Пошук відповіді на питання, чи всі люди, врятовані хресною смертю Спасителя, опиняться в небі, приводить до проведення аналогії з лікуванням хворого:

Яко лѣкар, гды наготует лѣкарство для людей хорых, тьи только зостают здоровыи, которыи того лѣкарства заживають и до ранъ своихъ прикладают... Так Христос любо умеръ за ввесь свѣтъ, жебы всѣ люде были збавлены... Єднак тьи только неба доступятъ, которыи вѣруют в Христа и заховуют приказаня Єго [арк. 80].

П'ята причина — «бо Христа окрутне жиды мучат» [арк. 80 зв.] — ґрунтується на оповіданнях, деякі з котрих мають легендарний характер. Проповідник наводить розлогий перелік «тиранів»: Доміціан, римський імператор, за чиїм наказом було вкинуто в котел святого євангеліста Іоанна, «жебы ся в олѣю смажилъ» (житіє Св. Іоанна); єгипетський цар Птолемеї, котрий забив свого сина і, відтявши йому руки й ноги, послав їх у шкатулі матері; вавилонський правитель Валтасар, що розрубав свого батька Навуходоносора на тридцять шматків і згодував тридцяти соколам (у книзі пророка Даниїла є згадка про те, що Навуходоносор був предком Валтасара) та інших [арк. 80 зв.].

Однак юдеї, вказує о. Галятовський, «окрутнѣйшіи суть» над усіх цих тиранів, бо ті тирани нібито завдавали своїм жертвам одної муки, натомість Христа мучили муками «розмаитыми» [арк. 81]. У зображенні Христових страждань автор використовує традиційний бароковий гіперболізм: «Всю Пренайсвятѣйшую кровь з тѣла Христоваго выточили... Повно крови Христовои въ Огородку и на горѣ Голгофской, повно кровѣ Христовои по улицах, по дворах

и по ратушах Іерусалимскихъ. ...В Пренайсвятѣйшой кровѣ Христовой брыдкіи каты руки, ноги и сукнѣ свои полощуть» [арк. 81].

Шоста причина – те, що Христа було розіп'ято як злочинця між двома розбійниками. Улюблений бароковою естетикою принцип «золотої середини» тлумачиться тут проповідником із опертям на біблійну історію: Христос завжди обирає собі середнє місце (серед юдейських учителів у храмі, серед апостолів по Воскресінні. Святий Іоанн Богослов у своєму Об'явленні бачив Христа посеред семи золотих світильників, з сімома зірками в правій руці із двобічно гострим мечем, що виходив із Його вуст (Об. 1:16)) [арк. 81 зв.].

Цей уривок із Об'явлення, що традиційно тлумачиться як образ Страшного Суду, викликає й у проповіді о. Галятовського роздуми щодо майбутньої відплати праведним і грішним. Поряд із популярними рефлексіями на тему «лівиці-правиці», «овець та козлищ», о. Галятовський актуалізує притчу про неплодну смоковницю, котра в його тлумаченні позначає «сінагогу жидовскую», де Христос не знайшов «жадных добрыхъ учинков, которые ся овощами называютъ» [арк. 82]. У тропологічному сенсі сомоковницею називається також кожен грішний чоловік, бо коли «Христос прийде в день останній судити, на той час у людей грѣшних не знайде жадныхъ цнотъ» [арк. 82 зв.].

Актуалізація сенсу притчі дозволяє о. Галятовському наприкінці конклюдії закликати всіх православних християн: «Не будмо жъ мы неплодною смоковницею, жебы и насъ Христос не проклял; мѣймо овощи духовныи, цноты и добрыи учинки, мѣймо покору, заховаймо пост, молѣмся Богу, даваймо ялмужну убогим..., то Христос на Страшному Судѣ назовет насъ благословенными...» [арк. 82 зв.].

Підсумовуючи розгляд двох пасійних казань о. Йоаникія Галятовського, можна зробити певні висновки щодо їх основних моральних вимірів. Насамперед проповідник розглядає Христові страждання і смерть як необхідний етап містерії спасіння та як засіб до обоження людини. «Обоження», сотеріологічний та есхатологічний сенс котрого був виражений іще в тезі Афанасія Великого: «Слово втілилось, щоб ми обожились», визнавалось вищою метою людини і людства. Розглядаючи процес обоження як постійне вивільнення від гріха, що є «нашаруванням» на початково безгрішній природі людини, о. Галятовський не радить своїм слухачам/читачам вдаватися до складних аскетичних вправ та самотортувань.

Дотримання заповідей, піст та молитва — ось, по суті, всі ті духовні «овоци», котрих достатньо для того, щоб сподіватись опинитися по правиці Господа в день Страшного Суду. Це та необхідна умова, крок назустріч — бажання прийняти запропоновані «лікарем»-Христом ліки, котра, як констатує о. Йоаникій, на жаль, переважно відсутня у взаєминах Господа і творіння. Тому казання містять таку значну кількість пасажів, присвячених «невдячності» людини, якою вона відповідає на всі добродійства Бога. Це стосується в першу чергу юдеїв, що, однак, у символічному розумінні означає загальну невдячність людства щодо свого Творця. Видається, що тут виявляється характерне для східної традиції «пастирство сорому», коли опис Христових страждань стає підставою для пробудження сумління у реципієнтів проповіді. Важливо наголосити також на використанні механізму пам'яті про Христові страждання як засобу постійного контакту зі Спасителем і джерела сили на шляху до досконалості. У цьому аспекті о. Галатовський солідарний із багатьма митцями доби Бароко, для котрих приклад Христових страждань ставав основоположним для морального виховання пастви та містичних розважань.